

ΤΑ ΕΝ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΟΥΣΙΚΗ. «ΚΡΑΤΗΜΑΤΑ»

Μεταξὺ τοῦ ἀπεράντου μουσικοῦ θησαυροῦ, τὸν ὁποῖον παρέδωκεν ἡμῖν ὁ Βυζαντινὸς καὶ μεταβυζαντινὸς κόσμος, ἰδιαίχουναν θέσιν κατέχει μία μεγάλη τάξις Μαθημάτων, τὰ καλούμενα «Κρατήματα». Εἶναι δὲ Κράτημα ¹ — ἄλλως «Βάσταμα» — ἐπέκτασις δεδομένης μελωδίας ὑπὸ ἀλόγους συλλαβὰς ἢ λέξεις ἀποσκοποῦσα ἢ εἰς διάρκειαν αὐτῆς ἢ καὶ εἰς καλλωπισμὸν.

Τὰ κρατήματα ποῦ μὲν ἐπιτάσσονται, ποῦ δὲ παρενείρονται, ἔστι δ' ὅτε καὶ προτάσσονται, εἰς ὠρισμένον εἶδους ἀργὰ μέλη, οἷα τὰ κατ' ἔξοχὴν λεγόμενα «Μαθήματα», οἱ Καλλιφωνικοὶ Εἴρημοί, τὰ Δόξα - Καὶ νῦν τῶν Πολυελέων, τὰ Μεγάλα Πασαπνοάρια, εἰς τὰ μεγάλα Χερουβικά καὶ Κοινωνικά, εἰς δίχορά τινα μαθήματα καὶ Δοξαστικά καὶ εἰς διάφορα ἄλλα.

Λέξεις ἢ συλλαβαὶ ὑποκείμεναι τῇ μελωδίᾳ τῶν Κρατημάτων εἶναι αἰ: ανενα, τενενα καὶ τερερεμ, ἐναλλασσομένων διαφόρων φωνηέντων, ἔξ οὗ: τε, τι, το, ρε, ρι, ρο, ρου. Καὶ αἱ μὲν πρῶται συγγενεύουν καὶ προφανῶς παράγονται ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς πολυσυλλάβους φθόγγους τῆς Βυζ. μουσικῆς κλίμακος «ἀνανες», «νεανες», οἱ ὁποῖοι φαίνονται ἀρχαιότατοι ², ἀφ' οὗ καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει καὶ ἀναλύει αὐτοὺς εἰς: ἀνα(ξ)-ἄνες, ναί - ἄνες. Αἱ δὲ δευτέραι ἔγιναν πάντοτε ἐν τοῖς κάτω χρόνοις ἀντικείμενον συζητήσεων καὶ ἐρμηνειῶν, οὐχὶ δὲ σπανίως καὶ ἀμειλίχτου πολεμικῆς.

Οὕτως, ἐν τισι τῶν πρὸ τοῦ ΙΘ' αἰ. κωδίκων ἱστορεῖται ὅτι «εἰς τοὺς χιλίους ἑξακοσίους τεσσαράκοντα ἐννέα χρόνους ἀπὸ Χριστοῦ... ἤρως τις ἐκ τῶν Ἐνετῶν Ἰάκωβος, τοῦπικλῆν Βάρβαρος, ἔξητήσατο τὸν ἐκ Κρήτης Πρωτοψάλτην Δημήτριον Ταμίαν, δι' ἣν αἰτίαν τὸ τερερὲ ἐν τῇ ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ψάλλουσι, δέδωκε δὲ τὴν ἀπόκρισιν Γεράσιμος Ἱερομόναχος ὁ Βλάχος καὶ Κρής παρακληθεὶς ἐκ τοῦ ἄνω εἰρημένου Δημητηρίου Ταμία» ³.

Ἡ «ἀπόκρισις» τοῦ Γερασίμου ἐνδιατρίβουσα εἰς Θεολογικὰ καὶ δογματικὰ κεφάλαια (: «Ἔστωντας καὶ ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ νὰ καταβῆ ἔδῳ κάτω εἰς

¹ Ὑπὸ τὸ ὄνομα «Κράτημα» ἀπαντᾷ καὶ σημεῖον χρονικὸν μακρᾶς διαρκείας τοῦ παλαιοῦ γραφικοῦ συστήματος τῆς Βυζ. Μουσικῆς.

² Χρυσάνθου, Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, § 66 ὑπόσημ., Τεργέστη 1832. Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἔκκλ. Μουσικῆς, σελ. 257, Ἀθῆναι 1890. Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς Βυζ. ἔκκλ. Μουσικῆς, σελ. 60, Ἀθῆναι 1904.

³ Ὀλόκληρος ἢ «Ἐρωταπόκρισις» ἔχει δημοσιευθῆ εἰς τὰ προλεγόμενα τοῦ Α' τόμου τῆς μουσικῆς Πανδέκτης, Κωνσταντινουπόλις 1850.

τὸν κόσμον μὴ χωρισθεὶς τῶν οὐρανῶν» κτλ.) καταντᾶ εἰς τὸ ὅτι τὸ «Τερερε» «τὸ ἐβγάνομεν ἀπὸ τοὺς θεῖους προφήτας, οἱ ὅποιοι λέγουσι πὼς ἠκούσασαι φωνᾶς εἰς τὸν οὐρανὸν ὡς φωνὴν ὑδάτων πολλῶν καὶ ὅτι εἶναι τὰ «ἄρρητα ῥήματα» τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, συμβολίζουν δὲ τὸ ἀκατανόητον τῆς θεότητος, «διατὶ κατὰ πὼς δὲν εἰμπορεῖς νὰ κατανοήσης ἀπὸ τὸ τερερε λόγον, μήτε καὶ τὴν Θεότητα δὲν εἰμπορεῖς νὰ κατανοήσης, μὰ τί κατανοεῖς; μέλος καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν Θεότητα Πρόνοιαν καὶ Παντοδυναμίαν...» καὶ ἄλλα τοιαῦτα.

Ἐν δευτέρᾳ «ἐρμηνείᾳ» δεχόμενος ὅτι «οὐδὲνα πρᾶγμα ἢ τοῦ Χριστοῦ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία ἐξ ἀρχῆς εἰς μάτην πεποίηκεν, ἀλλὰ πάντα μὲ τέλος καὶ ἔννοιαν καὶ μὲ παράδοσιν τῶν προπάλοι Πατέρων καὶ διδασκάλων», ἐπάγεται ὅτι «τούτῃ ἢ ἀσήμαντος φωνῇ σημαδεύει τὴν ἁγίαν Τριάδα. β'. τὴν ἔνσαρκον οἰκονομίαν. γ'. τὴν ζῶσαν κιθάραν, τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ ἀνάστασιν καὶ ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων. δ'. τὴν ἀνατροπὴν, ἣγουν τὸν χαλασμόν τῶν μουσικῶν ὀργάνων, ὅπου ἔψαλλον οἱ ἄφρονες καὶ ἄπιστοι Ἕλληνες καὶ ε'. σημαδεύει τὸ χρέος τὸ φυσικόν, ὅπου πρέπει νὰ κάμνωμεν εἰς τὸν Θεόν».

Πάντα ταῦτα προσπαθεῖ ὁ εἰρημένος ἐρμηνευτὴς νὰ συσχείσῃ κατὰ τρόπον φυσικόν ἢ ἐξεζητημένον μὲ τὴν λέξιν καὶ τὰ γράμματα τοῦ τερερε, ὅτε μὲν ποιούμενος χρῆσιν τῆς ἀριθμητικῆς τῶν γραμμάτων σημασίας, ὅτε δὲ τῆς τούτων παρηγήσεως.

Καὶ τις Σέργιος ἀχρονολόγητος, ἀλλ' ὅμως «ἐλλογιμώτατος διδάσκαλος»¹ ἐν σχετικῇ πρὸς Πανοσιώτατόν τινα «ἀποκρίσει» ἐπάγεται τὰ ἑξῆς. «Τὰ κρατήματα εἶναι παλαιότατα εἰς τοὺς μουσικούς, δουλεύουσι τὸν ρυθμὸν καὶ προειδοποιοῦσι τὸ μέλος. Εἰς τοὺς παλαιότατους Θοῤᾰκας ἀποδίδουσι τὸ μουσικὸν ἐπιφώνημα ταραλῆ' εἰς τοὺς αὐλητὰς καὶ λυριστὰς Ἕλληνας τὸ τήνελλα². Ἦτο λοιπὸν ἐν χρήσει τῶν μουσικῶν φωναὶ ἄσημοι πρὸ πολλῶν αἰῶνων... Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ φαίνονται ἐν χρήσει ἀπὸ ἐπισημοτάτους ἱεροψάλτας, ὡς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν καὶ τοὺς καθεξῆς καὶ ὡς πάντα σοφῶς καὶ ἀγίως ἐκάθηρε καὶ ἡγίασεν... ἡ Ἐκκλησία καὶ τᾶλλα τὰ παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς ἐν χρήσει, οἷον θυμιάματα, κανδήλας, κηροὺς καὶ τὰ παραπλήσια, οὕτω καὶ τὰ κρατήματα τῶν ἐθνῶν ἐκάθηρεν, ἠλλοίωσε καὶ μετήγαγε θαυμασίως... τὸ γὰρ τερερε καὶ τὸ τε τε, τὸ ὅποῖον εἶναι μίμημα κιθάρας καὶ τέττιγος, μετέβαλεν εἰς τῆρει, ρέε, τὸ ὅποῖον σημαίνει: φύλαττε, πρόσεχε, ἄνθρωπε· ρέος γὰρ ὁ ἄνθρωπος ὡς θνητός...».

Ἀκολουθῶς: «... ἡ ἱεροπρεπὴς πρὸς τὸν Θεὸν ὑμνωδία γίνεται διὰ

¹ Ἐφημ. Φόρμιγξ, Ἀθήναι, 1907, ἀρ. 7.

² Πρόσθετες καὶ τὸ θρεττεναλὸ τῶν κιθαρωδῶν καὶ τοφλαττόθρατ, Ἀριστοφ. Βάτρο. 1286 κ.έ. Ἀλλὰ καὶ ἕκαστον εἶδος Μουσικῆς ἔχει ἴδιον.

σιγῆς, διὰ φωνῶν σημαντικῶν καὶ ἀσήμων. Διὰ σιγῆς ὑμνοῦμεν, ὅτε προσπίπτομεν ὑπερεκκληττόμενοι, διὰ φωνῶν σημαντικῶν, ὡς διὰ τοσοῦτων ψαλμῶν καὶ ἤχων γίνεται... καὶ τὸ τρίτον διὰ φωνῶν ἀσήμων· δι' αὐτῶν γὰρ φανεροῦμεν μόνον τὸν ἔρωτα καὶ τὸν πόθον ἡμῶν εἰς τὸ ὑμνεῖν τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἰδίαν ἡμῶν ἀδυναμίαν καὶ μιμηταὶ γινόμεθα οὐ μόνον τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου (πάντα γὰρ ὑμνοῦσι τὸν Δημιουργὸν φωναῖς ἀσημάντοις) ἀλλὰ καὶ τοῦ ὑπερκοσμοῦ νοεροῦ κόσμου... Καὶ τὸ κοῦμ ἢ συριακὴ φωνή, ὀρθῶς παρενετέθη· ἐγείρου γάρ, φησί, πρὸς ὑμνωδίαν, κἂν εἰπεῖν μὴ ἔχῃς, ὡς ὑμνεῖν ὀφείλεις». Ὁ δὲ συγγραφεὺς τοῦ «Μεγάλου Θεωρητικοῦ τῆς Μουσικῆς» Χρῦσανθος παραθέτει σχετικὴν περικοπὴν ἐκ τινος «Γραμματικῆς τῆς Μουσικῆς», ἣν θεωρεῖ ληφθεῖσαν, «ἕξ ὧν περὶ τῆς τοιαύτης ὑποθέσεως εἴρηκεν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός» ἔχουσαν ᾧδε... «Καὶ καθάπερ ἐκεῖνοι (ἐνν. τὰ ἀγγελικὰ καὶ ἀρχαγγελικὰ τάγματα)... οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐπόμενοι τούτοις καὶ συναμιλλώμενοι, μετὰ φόβου καὶ τρόμου καὶ πολλῆς εὐλαβείας ὀφειλομένῃ ἵστασθαι τὰ ἅγια συνάδοντες ἄσματα ἐν λέξεσι σημαντοῖς καὶ ἀσημάντοις. Οὐθρανὸς γὰρ ἡ Ἐκκλησία παρὰ τοῖς σοφοῖς καὶ θεοδιδάκτοις διδασκάλοις ἀπεικονίσαι καὶ προσηγόρευται. Τὸ γὰρ τερερε καὶ τὸ τοτοτο καὶ τὸ τιτιτι καὶ τὸ νεναννανε καὶ τὰ λοιπὰ εἰς τύπον ἐκείνων τῶν ἀγγελικῶν δοξολογιῶν, τῶν σημαντοῖς καὶ ἀσημάντοις λέξεσι γενομένων. Εἰ καὶ αἱ ἀσημάντοι δοκοῦσαι λέξεις αἰνίττονται τι. Τῆρει γάρ, φησί, τίνοι παρίστασαι καὶ τί προσάδεις. Καὶ τότε πῶς ἀπολογήσει τῷ Κριτῇ, ρευστὴ γέ φύσις καὶ διαλυομένη τυγχάνων, ᾧ ἄνθρωπε; Παράγεται γοῦν τὸ μὲν τερερε, ἀπὸ τοῦ τῆρει, ροῦ¹, τὸ δὲ το το ἀπὸ τοῦ τότε, τότε· τὸ δὲ τι τι ἀπὸ τοῦ τί τίνοι»².

*
* *

Παρὰ τὰς δικαιολογίας καὶ θερμὰς συνηγορίας τῶν ἀνωτέρω ὑπὲρ τῆς χρήσεως τῶν κρατημάτων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, οὐχ ἦττον δυσμενεῖς κατ' αὐτῶν ἐσημειώθησαν ἐκάστοτε κρίσεις καὶ πολεμικὴ ἀμείλικτος. Οὕτως οἱ εἰρημένοι Γεράσιμος καὶ Σέργιος ὁμιλοῦν καὶ περὶ πολεμίων, καθ' ὧν ἀντιάττονται τὰ θεωρητικὰ αὐτῶν ἐπιχειρήματα. Ἐπίσης οἱ Ἁγιορεῖται σχολιασταὶ τοῦ Πηδάλιου Ἀγάπιος καὶ Νικόδημος ἀρνούμενοι τὴν ἀρχὴν τούτων εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν καὶ ἀποδίδοντες μᾶλλον εἰς τὸν Ἰωάννην Κουκουζέλην καὶ τοὺς συγχρόνους αὐτῷ καταδικάζουσι τὴν χρῆσιν αὐτῶν, πρὸ πάντων τῶν νεωτέρων, ἔνεκα τοῦ ὑπερβολικοῦ αὐτῶν μήκους³. Ὡσαύτως ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ζακύνθου Διονύσιος Λάτας ἐθεώρει ταῦτα ἀποβλητέα ὡς «περιττά» καὶ «ἀλλαχόθεν ἐπέισακτα»⁴.

*
* *

¹ Πρβ. ἄνωτ. ἐρμην. τοῦ Σεργίου.

² Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς § 445 ὑποσημ.

³ Πηδάλιον σ. 164.

⁴ Ἐφημ. Σιών. Ἀθήναι, 1883, ἔτος Γ' ἀρ. 107.

Ἱστορικώτερον ἐξεταζόμενον τὸ Τερερέμ φαίνεται ἔλκον τὴν καταγωγὴν ἐκ τοῦ ἱεροῦ Παλατίου τοῦ Βυζαντίου. Ἐκ τούτου δὲ παρέχει ἡμῖν ἐνδόσιμα πρὸς δύο τινὰς ὑποθέσεις ἀφορώσας τὸν τρόπον τῆς ἐκεῖθεν προελεύσεως καὶ τοῦ σχηματισμοῦ αὐτοῦ.

Κάπου ποτέ, ἀνέγγων ὅτι κατὰ τὰς Δοχὰς καὶ προελεύσεις τῶν Βασιλέων ὁ χορὸς ψάλλων τὸν ἐπίκαιρον τῆ τελετῇ ἢ τῆ ἑορτῇ ἕμνον, θρησκευτικοῦ πάντοτε θέματος, ἐπισυνῆπτεν ἐν τέλει τὸ *Te rem (regem) exspectamus* ὑπὸ ἀνάλογον μελωδίαν. Τῆς τελευταίας λέξεως παραλειπομένης, ἔμενε *Te rem*. Διπλασιαζομένου δὲ τοῦ *r*¹ ἐγένετο *rgem*, ὅθεν *rigem* ἢ *regem*. Προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ τοῦ Παλατίου ἐξελληνισθέντος, τῆς δὲ λατινικῆς γλώσσης ἀγνοηθείσης, ἔμεινε τὸ Τερερέμ ὡς ἀπήχησις παλαιότητας παραδόσεως καὶ ἐθίμου, εἰς ὃ οἱ νεώτεροι ἐκ παρετυμολογίας ἀπέδωκαν, ὅπερ σύνηθες, ἄλλο λογικὸν περιεχόμενον, οἷον τὸ ἀνωτέρω.

Ἐπίσης ἱστορεῖται ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος σὺν τῇ Θεοδώρα ἐξετέλουν τὰς ἱερὰς ἕμνωδίας ἐν τῷ Παλατίῳ ὑπὸ κιθάραν, ὃ δὲ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἀναφέρει «μυστικὸν ἢ μουσικὸν ὄργανον» ἐν τῷ Παλατίῳ ἠχοῦν κατὰ τὰς τελετάς².

Γνωστὸν ἐπίσης τυγχάνει ὅτι οἱ Ἁγιοσοφῖται καὶ Ἁγιαποστολῖται ψάλλται ἔψαλλον κατὰ τὰς ἐπισήμους «ἐστιάσεις» τοῦ Παλατίου ὑπὸ συνοδείαν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν ὀργάνων³. Οἱ αὐτοὶ δὲ ψάλλται συνέψαλλον μετὰ τῶν Δήμων κατὰ τὰς διαφόρους Δοχὰς⁴ καὶ ἐν τῷ Ἱπποδρόμῳ, ἔνθα ὑπῆρχε τὸ μέγα ὄργανον, τὸ ἐκ «δονάκων ἀπὸ χαλκείης ἀρούρης» κατὰ Ἰουλιανόν⁵.

Ὅτῳ βλέπομεν κανονικοὺς καὶ ἐπισήμους ψάλλτας καὶ ἕμνους συγχρωτιζομένους στενωτάτα μὲ ὄργανα καὶ μάλιστα ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν μελωδιῶν.

Ἄλλ' ἢ συχνῇ αὕτη ἀναστροφή καὶ στενωτάτη ἐπικοινωνία καὶ συγχρωτισμὸς τῶν ἱερῶν ἕμνων μετὰ κοσμικωτέρων τελετῶν καὶ ὀργάνων ἐπόμενον ἦτο νὰ σημειώσουν ποιάν τινα ἐπίδρασιν τῶν δευτέρων ἐπὶ τῶν πρώτων. Ἄλλως τε μεταξὺ τῶν δύο μουσικῶν, ἕμνωδικῆς καὶ ὀργανικῆς ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, δὲν ὑπῆρχε τὸ ἀύστηρὸν ἐκεῖνο ὀροθέσιον, τὸ ὁποῖον θὰ ἡμπόδιζε τὸν συγκερασμὸν καὶ τὴν σύμμειξιν τῶν δύο εἰδῶν καὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἐν πολλοῖς ὑποκατάστασιν τεχντροπιῶν καὶ γραμμῶν κατὰ τρόπον ληθηθότα. Ἔτι δὲ ἐν ταῖς τελεταῖς οἱ ἱερατικοὶ νόμοι ὑπῆρξαν ἀείποτε ἐλευθεριώτεροι,

¹ Ὑπὸ τὰ ὑγρά καὶ ἔρρινα εὐδοῦται μελωδία, ὡς παρατηρεῖται ἐν τῇ Ἀραβικῇ Μουσικῇ. Τοιοῦτον ἐπίσης διπλασιασμὸν τοῦ *ρ* καὶ *ν* σφῆζον καὶ τὰ ἡμέτερα Κρατήματα.

² Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 765. 10, 768. 14.

³ Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Ἐνθ' ἄν. 585.12.15. Βλ. τὰ λεγόμενα περὶ τοῦ ὀργάνου ὑπὸ Reiske σχολιάζοντος τὴν ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως (τόμ. Β'. σελ. 137).

⁴ Δοχαὶ εἶναι ἐκκλησιαστικαὶ ψῆλαι, τὰ νῦν λεγόμενα προκειμένα ὡς «τίς Θεὸς μέγας» «ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ ἐν τῇ γῆ».

⁵ Ἰδὲ Juliani opera II p. 611 (ἔκδ. Hertlein).

πολλάκις δὲ ἡ καινοτομία, ὡς καὶ ἐν ἄλλοις κεφαλαίοις, καὶ ἐν τῇ ἱερᾷ ὑμνωδίᾳ ἐπετράπη, μάλιστα καὶ κατ' αὐτοὺς τοὺς αὐστηροὺς χρόνους.

Τὸ ὑπὸ τοῦ εἰρημένου «διδασκάλου» Σεργίου ἀναφερόμενον, ὅτι τὰ Κρατήματα «δουλεῦον τὸν ρυθμὸν καὶ προειδοποιοῦσι τὸ μέλος» ὑπομνήσκει τὸ προανάκρουσμα εἰς τὴν ρυθμικὴν ὑπόκρουσιν τῶν ὄργάνων. ἔχοντα λοιπὸν τὰ μέλη ὡς προανάκρουσμα—προαὐλήμα τὸ Κράτημα, εἶχον τοῦτο καὶ ὡς ἐπαὐλήμα—ἐπφδόν, καθὼς καὶ μεσαύλιον—μεσφδόν. Εὐτυχῶς διεσώθησαν ἀρκετὰ μαθήματα ἔχοντα καὶ τὰ τρία ταῦτα ἐπεισαγωγικὰ μέρη.

Παρὰ ταῦτα ὅμως ἱστορεῖται ὅτι ἀείποτε παρετηρήθη μεγαλειτέρα προτίμησις εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φωνήν, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι βαθμηδὸν ὑποκατέστησε καὶ ἐν ταῖς τελεταῖς τοῦ Παλατίου τὸ ὄργανον. Ἡ προτίμησις αὕτη πάντως καθίστατο ἰσχυροτέρα, προκειμένου περὶ ἡδυφώνων ψαλτῶν, καὶ δὴ ἐνὸς θρυλικῆς Κουκουζέλη. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἡ ὑμνωδία ὠλοκληροῦτο διὰ τῶν μερῶν, τὰ ὁποῖα ἐξετέλει τὸ ὄργανον, ἔμειναν ταῦτα ἐκτελούμενα δι' ἀνθρωπίνων φωνῶν. Καὶ ἐπειδὴ μακρὰ μουσικὴ γραμμὴ διὰ φωνηέντων μόνον ἐκτελουμένη καθίσταται ἀνιαρὰ καὶ τι πρόσαντες, ὡς ἐκ τοῦ ἐπισεσυμένου καὶ τοῦ ἀτελευτήτου συνδετοῦ τῶν φωνῶν, ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ γράμματα καὶ αἱ συλλαβαὶ αἱ μιμούμεναι τὸν ἦχον τῶν ὄργάνων. Διὰ τοῦτο, πλὴν τῶν ἄλλων, ἔχομεν τὰ πιστότερον ἀπομιμούμενα τὰ ἔγχορδα πρὸ πάντων ὄργανα: τεν, ρρεν, ρριν. Σημειωτέον ὅτι ὡς ν ἐχρησιμοποιοῦν ἀλλοῖά τινα γράμματα ὑπὸ τὰ περιεργα δνόματα ζ «Πελαστικὸν» καὶ «Γορθμικὸν» ι. Ὁ δὲ λόγος, ἡ ἀσφαλῶς ἰδιαίττουσα αὐτῶν προφορὰ.

Αὐτὸ τὸ Παλάτιον ἐθεωρεῖτο καὶ ὠνομάζετο «ἱερόν», πᾶσα δὲ ἐν αὐτῷ τελετὴ ἦτο συνυφασμένη μετὰ θρησκευτικῶν στοιχείων ἐπομένως καὶ ἡ ἐν αὐτῷ Μουσικὴ καὶ τὰ ταύτῃ ὑπηρετοῦντα ὄργανα. Ἡ δὲ ἱερότης τοῦ κατ' ἔξοχὴν ὄργάνου τοῦ Παλατίου ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι μόλις ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Ε' ἔστειλε τοῦτο εἰς τὸν βασιλέα τῶν Φράγκων Πιπῖνον τὸν Βραχὺν ἐγκαθιδρύθη ἐν τῷ Ἀββαίῳ τοῦ Ἀγ. Κορηλίου ἐν Κομπιένῃ. Θεωρεῖται δὲ ὅτι πολὺ πρότερον εἶχεν εἰσαχθῆ εἰς τὴν ἐκκλησίαν ὑπὸ τῶν Ἰσπανῶν.

Οὕτω πληροῦνται δύο ὑποθέσεις σχηματισμοῦ τοῦ Τερερέμ, τὸ μὲν ἐκ τῆς ὡς ἄνω λατινικῆς προσφωνήσεως, τὸ δὲ ἐκ τῆς συμμετοχῆς τῶν ὄργάνων ἐν τῷ ἱερῷ Παλατίῳ.

Ἀφ' οἵασδήποτε τῶν δύο τούτων ἀφετηριῶν ὁρμώμενα ταῦτα πάντως ἔχουν τὴν ἀρχὴν αὐτῶν εἰς τὰς λαμπρὰς τοῦ Παλατίου καὶ τοῦ Βυζαντίου ἐν γένει ἡμέρας. Τοιαῦτα δὲ ὄντα, ἀνεξαρτήτως τοῦ πρωταρχικοῦ ἢ τοῦ ἐπιγινομένου, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σημασίαν των, εὐρέθησάν ποτε ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις ἐν τῷ Παλατίῳ ἔχοντα τίτλους ἱστορικοὺς καὶ κεκτημένην ἐπίσημον θέσιν ὑπὸ τοὺς ἑξῆς ἀνωτέρω συμβολισμοὺς καὶ λογικὰ περιεχόμενα ἐκ συνειδητῆς ἢ μὴ παρετυμολογίας, ἐξ ὧν προσεκτήσαντο μεγαλειέραν ἐποικοδομητικὴν

ιερότητα, ἀπεργαζομένην ἰσχυρὰν μουσικοπάθειαν καὶ ἔκστασιν ὄχι ξένην πρὸς τὸν ὑπὸ τῆς θρησκείας ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

*
* *

Παραιτούμενοι τῶν ἀμαυρῶν τούτων ἱστορικῶν σελίδων μεταθέτομεν τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν εἰς πρόσωπον ἱστορικόν τοῦ Παλατίου καὶ δὴ ἐκ τῶν δρώντων ἐπὶ τοῦ προκειμένου, τὸν Ἰωάννην Κουγκουζέλην (IB' αἰ).

Ἐπειδὴ ἀπὸ τοῦ προσώπου αὐτοῦ ἐμφανίζονται ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τὰ Κρατήματα, ὡς εἴρηται ἀνωτέρω, καθίσταται λίαν πιθανὸν ὅτι οὗτος εἶναι ὁ εἰσηγητὴς αὐτῶν ὁ διαμετακομίσας ταῦτα ἀπὸ τοῦ Παλατίου εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγ. Ὁρους, ἐπειδὴ λόγοι κατ' οὐσίαν οἱ αὐτοὶ ἀπήτουν ἐπέκτασιν ὀρισμένων μελωδιῶν καὶ ἐπειδὴ δι' αὐτῶν, ὡς εἴπομεν, ὠλοκληροῦτο μουσικόν τι μάθημα. Αἱ «ἀσήμαντοι» λέξεις αἱ ἀποδιδόμεναι ἀνωτέρω, ἔστω καὶ ἐπιτυχῶς, εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν δύνανται νὰ εἶναι τὰ προειρημένα «ανένα» κτλ. Ἄν ἦπ' αὐτὰς ἐνοοῦντο τὰ Τερερέμ δὲν θὰ εἰσώπα ὁ ἀφειδῆς εἰς εἰδήσεις καὶ ἐρμηνείας Πορφυρογέννητος. Ἐπειδὴ δὲ ἡ «ἐρωταπόκρισις» τῶν Ἰακώβου-Γερασίμου ἀφορᾷ τὴν ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ μερικώτερον τοὺς «Γραικοὺς», ἐξάγεται ὅτι ταῦτα καθιερώθησαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν Ἑλληνορθοδόξων, ὅτε εἶχε πλέον συντελεσθῆ ἡ τελεία αὐτῆς ἀποκάθαρσις ἀπὸ τῶν διαφόρων ἀλλοδόξων, ἔτι δὲ ὅτι ἀπετέλουν στοιχεῖον τελεουργικόν τοῦ ἱεροῦ μόνον Παλατίου τοῦ Βυζαντίου. Ὅθεν καταντᾷ ἱστορικὴ ἀλήθεια ὅτι ἐν χρόνοις κατωτέρους τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Πορφυρογεννήτου ἐνεφανίσθησαν καὶ καθιερώθησαν ταῦτα ἐν τῷ Παλατίῳ ἐν φωνητικῇ ἐκτελέσει καὶ δὴ ὀλίγον πρὸ ἢ ἐπὶ τοῦ Κουγκουζέλη. Ἄν ἀποκλεισθῆ τοῦτο, παρίσταται ἡ ἀνάγκη νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὸ μουσικὸν δαιμόνιον καὶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ εὗρισκε πλημμελεῖς τοὺς ὕμνους ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ἑλλείψει ὀργάνων, νοσταλγῶν δὲ τὴν ὀλοκλήρωσιν καὶ πλήρη αὐτῶν ἐκτέλεσιν, εἰσῆγαγε ταῦτα τὸ πρῶτον ἐκεῖ.

Ἄπ' ἀμφοτέρων τούτων τῶν πλευρῶν λαμβανόμενον τὸ ζήτημα κυροῖ μὲν ἀπολύτως τὴν γνώμην καὶ ἐρμηνείαν τοῦ προειρημένου Σεργίου ὅτι: «... πάντα σοφῶς καὶ ἀγίως ἐκάθηρε καὶ ἠγίασεν ἡ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία... Οὕτω καὶ τὰ κρατήματα...» Ἄλλὰ πάλιν ἀπομένει σημεῖόν τι, τὸ ὁποῖον θέτει ἐν κινδύνῳ τὴν γνώμην αὐτοῦ ἐν τῷ συνόλῳ: Κοσμικῆς καὶ ἐξωτερικῆς χρήσεως ὄντα τὰ Κρατήματα καὶ μάλιστα ἀπομιμήσεις ὀργάνων, αὐτόχρημα παιδιαί, θὰ εὗρισκον ἀμείλικτον ἀδιαλλαξίαν παρὰ τοῖς συντηρητικοῖς Ὀρθοδόξοις καὶ μάλιστα παρὰ τῷ μοναχικῷ κόσμῳ, προκειμένου νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς χρῆσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ τοποθετηθῶσι παρὰ τὰ τόσα ἄλλα ἱερὰ σεβάσματα τῆς θείας λατρείας, ὁσηνῆποτε σοβαροφάνειαν καὶ ἄν ἐπεδύοντο. Ἡ Λατρεία, ἐν τε τοῖς καθόλου καὶ τοῖς ἐπὶ μέρους, ἐν τοῖς τύποις καὶ τῇ οὐσίᾳ, ἦτο ἤδη κατηρτισμένη καὶ ἀποκεκρυσταλλωμένη εἰς

σχέδιον μόνιμον καὶ πάγιον καὶ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ εἰσαχθῇ νέον τι στοιχεῖον ἄμοιρον πνευματικότητος καὶ ἱερότητος. Τὸ γεγονός ὅτι προήρχοντο — ἂν προήρχοντο — κατ' εὐθείαν ἀπὸ τῶν ὀργάνων, ἤρκει νὰ ἀποβληθοῦν πάραυτα. Ἐξ ἑτέρου δὲ εὐρισκόμεθα πρὸς ἑνὸς τολμηροτάτου καὶ σκανδαλωδεστάτου νεωτερισμοῦ, μάλιστα κοσμοπολιτικῆς φύσεως, ὃν ὁ ἄλλως ἐρημίτης τὴν ψυχὴν νῦν δὲ καὶ τὸν βίον Κουκουζέλης εἰσήγαγεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ μάλιστα εἰς τὸν κόσμον τῶν Ἀναχωρητῶν καὶ Ἑσχαστῶν, ὅπερ ἄτοπον.

Ὡστε προκύπτει ἀφ' ἑαυτοῦ ἑναργῆς ὅτι οὐχὶ ἀπὸ τῆς οἰκογενείας τῶν καθημερινῶν καὶ ἐξωτερικῶν μελῶν προῆλθον ταῦτα, ἀλλ' ἀπ' ἄλλης τινὸς ὁδοῦ. Τοιαύτη δὲ φαίνεται πιθανώτερά καὶ εὐλογώτερά ἢ τοῦ Παλατίου, ὅφ' ἂς συνθήκας καὶ ἕξ ὧν λόγων ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω, ἔνθα ποτὲ καθ' οἶον-δήποτε συνδυασμὸν καὶ ἀφ' οἰουδήποτε ἠχοῦντος — πάντως ὄχι «τετιγών» — συνυπῆρξαν μετὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν μελωδιῶν. Οὕτω τοῦλάχιστον θὰ ἐπέιθετο ὁ μετ' ἀγριότητος ἀντιτιθέμενος πρὸς πᾶσαν σκανδαλώδη καινοτομίαν Ἁγιορείτης. Οὐδὲ ἦτο δυνατόν νὰ ἀντιδράσῃ τις πρὸ τοῦ κύρους τοῦ Κουκουζέλη, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τῆς ἐγνωσμένης αὐτοῦ ὁσιότητος καὶ ἀρετῆς, προερχομένου μάλιστα καὶ ἐκ τοῦ «ἱεροῦ Παλατίου», ὅπερ ἐπρυτάνευε τῶν συνειδήσεων πάντων τῶν ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει καὶ ἐπέκεινα διαβιούντων.

Τὰ Κρατήματα ἀπὸ μελικῆς ἀπόψεως.

Πᾶσα τεχντροπία καὶ πᾶν χρῶμα, μάλιστα ἀνατολικοῦ χαρακτήρος, κατέλαβε πάντοτε ἰδιαίχουσιν ἐν τοῖς Κρατήμασι θέσιν. Παρὰ τῷ Κουκουζέλει ἐπικρατεῖ τὸ σεμνὸν καὶ ἐπιβλητικῶς γαλήνιον, ὅπερ ἐμπνέει ἢ ἐκδοχὴ τοῦ συμβολικοῦ τῶν Κρατημάτων χαρακτήρος. Πέραν ὁμως τούτου εὐρισκόμεν παρὰ πολλοῖς Κρατήματα ἐκφεύγοντα τοῦ ἀνωτέρω πλαισίου. Ὁ μελωδὸς δηλονότι ἐλευθεριάζων πλέον καὶ εἰς τὸ διονυσιακὸν οἶονεῖ πνεῦμα βαθμηδὸν μεθιστάμενος καὶ οἰσθηλατούμενος ἐκλύεται εἰς ὀργιώδη καὶ ταραχώδη τεχνικὴν καὶ ἀχαλίνωτον ψυχὴν ἐκδήλωσιν, καθ' ἣν πᾶν εἶδος μουσικῆς ὑποδουόμενον ἑλαφρὸν ἢ ἔντονον Βυζαντινὸν χρῶμα λαμβάνει ἀνάλογον θέσιν. Οὐχὶ δὲ σπανίως ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπεκτάσεως τῆς μελωδίας ἀγόμενος πλανᾶται εἰς ἀγόνους γραμμάς, δι' ὧν ἐπιμηκύνεται ἢ μελωδία ἀφορήτως. Ὑπὸ τοῦ ἐλευθερίου τούτου πνεύματος διακατεχόμενος ὁ μελοποιὸς ἀφίσταται τοῦ ἱεροῦ τοῦ Κρατήματος πνεύματος καὶ ἀντικαθιστᾷ τὴν ὀργανικὴν μουσικὴν μεταπηδῶν εἰς τὴν ἑτέραν τῶν Κρατημάτων ἐκδοχὴν. Ἐντεῦθεν μουσικαὶ παιδιαὶ καὶ μιμήσεις παντοίων ὀργάνων, ἐντεῦθεν τὰ Κρατήματα, τὰ ὁποῖα ἀπαντῶμεν εἰς τοὺς παλαιοὺς κώδικας φέροντα διαφόρους τίτλους, ὡς: Μέλος Φράγκικον, Πέρσιον, «Συνωπικόν» Μέλος Θεσσαλονικέων, Τούρκικον, Ἀηδονᾶτον, «Καθ' ὑπομίμησιν τοῦ σημαντήρος» «Μικρὸς σημαντήρ», Ὀργανικόν, Ροδάνιον κτλ. Οὐδ' αὐτὸς δὲ ὁ Κουκουζέλης ἀπηλλάγη τῆς ξένης ἐπι-

δράσεως, ἔξ οὗ τὸ σφζόμενον «Τατάρικον» εἰς ἤχων Δεύτερον καί τι, περὶ οὗ κατωτέρω. Τὸ θαυμαστὸν δ' εἶναι ὅτι δύο ἤδη πρὸ αὐτοῦ αἰῶνας ἐμφανίζεται χερουβικὸν «Δυσικόν», Ἰωάννου τοῦ Γλυκέος (I' αἰ.). Τόσην δὲ ἐλευθερίαν εἶχον τὰ ξένα ταῦτα μέλη ἐν τοῖς Κρατήμασι καὶ τόσον ἐδραίως καὶ ὀριστικῶς ἐπολιτογραφήθησαν ἐν τῷ Βυζαντινῷ μουσικῷ κόσμῳ, ὥστε — τὰ ἀνατολικά τοῦλάχιστον — οὐδὲ τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἀπέβαλον. Ἐκ τούτου τὰ μέλη (χροαί): Ἀτζέμ, Μουσταάρ, Νισαμπούρ, Χισάρ καὶ εἴτι ἄλλο, τὰ ὅποια δὲν περιέλαβεν ὁ ἀποκαθάρας τὴν ἐκκλησιαστικὴν Μουσικὴν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς εἰς τὴν Ὀκτώηχον αὐτοῦ, καὶ κατὰ πᾶσαν, μέχρι βεβαιότητος, πιθανότητα, δὲν ἐγνώριζεν, ὡς οἰκεῖα τοῦλάχιστον, καὶ ἡ κοσμικὴ τῶν Βυζαντινῶν Μουσικῆ, ἣτις ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ὀκτῶ ἤχων τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ αὕτη ἀνεστρέφετο.

Ἄλλὰ καὶ φράσεις ὀλόκληροι ξένης Μουσικῆς παρελήφθησαν καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τῶν ἡμετέρων, πού μὲν αὐτούσιοι, πού δὲ μετ' ἐλαχίστης — ἐλαχίστης καὶ ἐπουσιωδεστάτης — τροποποιήσεως. Ἐπὶ παραδείγματι, φράσις τις δίκωλος, ἣτις ἀποτελεῖ μελωδίαν ἀραβικὴν προσαρμοζομένην ἐπὶ διστίχων κατὰ τὰς νυκτερινὰς ἐπιμνημοσύνους τελετάς, ἐχρησιμοποιήθη κατὰ κόρως ὑπὸ τοῦ ἐγκρίτου Βαλασίου Νομοφύλακος (IZ' αἰ.) ὡς θεμελιώδης γραμμῆ (Motivo) πρὸς κατάρτισιν ποικιλιμάτων (Variationes) ἐν τοῖς Κρατήμασι τοῦ Μαθηματαρίου¹ σελ. 327 - 8, 359, 367, 368. Τὴν αὐτὴν φράσιν μετεχειρίσθη καὶ αὐτὸς ὁ Κουγκουζέλης πρὸς τὸ τέλος τοῦ Μαθήματος «Ἄνωθεν οἱ Προφῆται» κατὰ τὴν λέξιν «Σὲ προκατήγγειλαν» (σ. 13).

Ἐπιτρέπεται νὰ εἰκόσῃ τις ὅτι οἱ Ἄραβες παρέλαβον τὴν μελωδίαν ταύτην παρὰ τῶν ἡμετέρων καὶ τὸ πρᾶγμα θὰ φανῆ ἴσως πιθανόν, ἀλλὰ προκειμένου περὶ μελωδίας κοσμικῆς προκειμένου ὁμως περὶ μελωδίας ἱερᾶς μεταπηδῶσης ἀπὸ τῆς Χριστιανικῆς παρατάξεως εἰς τὴν τοῦ Ἰσλάμ, θὰ ἀντιτάξῃ τις ὅτι ἐμποδίζει τὴν τοιαύτην ἐκδοχὴν ἢ μεταξὺ τῶν δύο παρατάξεων ἄβυσσος. Καὶ λόγοι ἄλλως τεχνικοὶ ἀποκλείουσι τοῦτο.

Ἄλλὰ τὸ μᾶλλον θαυμαστὸν εἶναι ὅτι περὶ τὰ τέλη τοῦ Κρατήματος τοῦ αὐτοῦ Μαθήματος τοῦ Κουγκουζέλη παρενίρεται κατ' ἐπανάληψιν ἡ Ἄραβικὴ (Ἄραμαϊκῆ) λέξις κο ὕ μ (= ἐγείρου)². Δι' οἰονδήποτε λόγον τιθέμενον τοῦτο κυροῖ τὸ λεχθὲν ὅτι οἱ ἡμέτεροι εὐκόλως ἐδανείζοντο ξένα στοιχεῖα πρὸς διαμόρφωσιν καὶ προαγωγὴν τῆς Τέχνης, ὅπερ ἄλλως καὶ εἰς ἄλλας αὐτῆς ἐκφάνσεις παρατηρεῖται.

Ἐκ τῶν νεωτέρων λαμβάνοντες τὸν Πρωτοψάλτην Δανιὴλ (IH' αἰῶνος) δίδομεν τὸν λόγον εἰς τὸν συγγραφέα τοῦ Μ. Θεωρητικοῦ τῆς Μουσικῆς

¹ Γ' τόμος τῆς Πανδέκτης.

² Ποβ. ἀνωτέρω σελ. 355, ἴδε καὶ κο ὕ μι (Μάρκ. Ε', 41), ὅπερ εἶναι ὁ τύπος δι' ὑποκείμενα θηλ. γένους.

Χρυσάνθου ¹: «ἐπειδὴ οὗτος (ὁ Δανιὴλ) ἐπεχείρησε νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά μὲλη καὶ ἔξωτερικά, δηλ. μέλη, τὰ ὁπρῖα ἐσυνειθίζοντο εἰς τὸν καιρὸν τοῦ παρὰ τοῖς ὀργανικοῖς μουσικοῖς... ἠναγκάσθη νὰ νεωτερίζῃ (ἐνν. καὶ περὶ τὴν γραφὴν). Φίλος δὲ ὢν ὁ Δανιὴλ Ζαχαρίας τῷ Χανεντέ, ἐμάνθανε παρ' αὐτοῦ περὶ τῆς ἔξωτερικῆς Μουσικῆς· ὡσαύτως καὶ ὁ Ζαχαρίας ἐδιδάσκετο παρὰ τοῦ Δανιὴλ ἀμοιβαίως ἐκκλ. μέλη. Λοιπὸν ἐμέλιζε, λέγουσί τινες, ὁ Ζαχαρίας εἰρμούς, ἔγραφε δὲ τὸ μέλος αὐτῶν μὲ τοὺς μουσικοὺς χαρακτήρας ὁ Δανιὴλ» κτλ. Ἐκ τούτου ἐννοεῖ τις ὁποῖαν τεραστίαν ἐπίδρασιν ὑπέστη ὁ ἐν λόγῳ Πρωτοψάλτης, καὶ ἐξηγεῖται πῶς συμβαίνει ἔναι αὐτοῦ γραμμαὶ νὰ εἶναι πανομοιότυποι μὲ ὀργανικάς, οἷαι ἐπὶ παραδείγματι αἱ ἐν τῷ Κρατήματι τοῦ Μαθήματος «Ἄσας γηγενῆς» (σελ. 415 καὶ 427) ², ἔνθα καὶ ὁ πλέον ἄπειρος περὶ τὴν διάγνωσιν τῶν μελῶν θὰ ἀντιληφθῇ τὸν ὀργανικὸν αὐτῶν χαρακτήρα, ὁ δὲ ἐμπειρότερος θὰ διακρίνῃ πάραυτα τὴν τεχνικὴν τοῦ λεγομένου «Ἐπιγονίου» (Κανόν).

Παρὰ ταῦτα ὁ Δανιὴλ προσωνομεῖται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Χρυσάνθου ³ «ἡδύφωνος σάλπιγξ τοῦ αἰῶνος».

* * *

Τοιαύτη ἡ φύσις τῶν Κρατημάτων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν μεγίστην τάξιν μαθημάτων ἐν τῇ Βυζ. Μουσικῇ.

Οἱ ἀγαπῶντες νὰ ἐντροφῶσιν εἰς τὸ ἀσύλληπτον καὶ ἀντλοῦντες ἐκ τούτου εὐγενῆ καὶ ἀνώτερα συναισθήματα εὐρέθησαν πάντοτε ὑπέρμαχοι τῶν Κρατημάτων παραιτούμενοι τῆς ἐτυμολογικῆς καὶ ἱστορικῆς αὐτῶν ἐρεύνης. Ἐὰν δὲ εἶχον ταῦτα θέσιν τινὰ ἐν τῇ σημερινῇ ἐκκλησίᾳ τῶν πόλεων, ἡδύναντο, προσαρμοζομένων ἐπ' αὐτῶν διαφορῶν μέτρων, καὶ καταλλήλως καλλιεργούμενα, νὰ ἀποδώσουν κλασσικὰ ὄντως ἔργα μουσικῆς ἐμπνεύσεως.

¹ Ἐγραφον ἐν Σάμφ.

16 - 11 - 1933.

EMMANOYHΛ Γ. ΒΑΜΒΟΥΔΑΚΗΣ

¹ Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, XLIX, 76.

² Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὸ ἐν λόγῳ Μάθημα καταλαμβάνει 21 σελίδας ἐντύπους σχ. 8ου!

³ Ἐνθ' ἄνωτ. XXXV, Σημ. γ'.